

ภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทยกับการเรียนรู้และการเสริมสร้าง

สุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการ

Landscape Architecture of Thai Temples, and Buddhist Integrated Learning and Health Promotion*

วุดมินันท์ กันทะเตียน Wutthinan Kuntathian^๑

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ ได้แก่ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิด โครงสร้าง และลักษณะของวัดในสมัยพุทธกาล ๒) เพื่อศึกษาโครงสร้างและลักษณะทางภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทย และ ๓) เพื่อวิเคราะห์ภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทยกับการเรียนรู้และการเสริมสร้างสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการ ในการศึกษาใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยวิเคราะห์เอกสารสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม พร้อมกับสัมภาษณ์ และสัมภาษณ์กลุ่มย่อย กรอบวิเคราะห์พื้นที่ถูกนำมาใช้เพื่อรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล แบ่งออกเป็น ๓ แบบ ได้แก่ ๑) พื้นที่ทางกายภาพ ๒) พื้นที่ทางสังคม และ ๓) พื้นที่ทางจิตวิญญาณหรือปัญญา จากการศึกษาพบว่าวัดในสมัยพุทธกาล พัฒนามาจากหลักคิดพื้นฐานคือพื้นที่ต้องมีความเป็น “สัปปายะ” หรือเป็น “พื้นที่รมณีย์” ซึ่งตรงกับคำว่า “อาราม” และเน้นจุดหมาย ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ทำให้เป็นพื้นที่ละกิเลส [พหวนาราม] (๒) ทำให้เป็นเขตพัฒนาคุณ [ภวานาราม] ภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทยทั้งในอดีตและปัจจุบัน ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดหลัก ๓ ประการ ได้แก่ (๑) จักรวาลวิทยาและไตรภูมิ (๒) หลักสัปปายะ และ (๓) แนวคิดที่ผสมผสานระหว่างเรื่องจักรวาลวิทยาไตรภูมิหลักสัปปายะและภูมิปัญญาชาวบ้าน สำหรับกรณีศึกษาวัดทั้ง ๕ แห่ง พบว่าได้จัดพื้นที่เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ที่เป็นไปตามศักยภาพและความเหมาะสม ส่วนในด้านการเสริมสร้างสุขภาวะ ได้จัดพื้นที่ให้เกื้อหนุนกันทั้งพื้นที่ทางกายภาพ สังคม และจิตวิญญาณหรือปัญญา ข้อเสนอแนะในงานวิจัยคือ วัดไทยควรจะเน้นด้านกายภาพก่อน และให้ความสำคัญกับการร่วมมือกับประชาชนเพื่อสะท้อนความต้องการที่แท้จริง แต่กระนั้นต้องยึดเป้าหมายเดียวกันคือมุ่งให้เป็นวัดสงบ รมรื่น และทำให้คนเข้าถึงวัดพร้อมกับการเข้าถึงธรรมในที่สุด

คำสำคัญ : ภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทย, การเรียนรู้, การเสริมสร้างสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการ

^๑ภาควิชามนุษยศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล
Department of Humanities, Faculty of Social Sciences and Humanities, Mahidol University, Thailand.

*บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยที่ได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

Abstract

This research had three objectives: (1) to study concepts, structures and characteristics of temples in the Buddha's time, (2) to study structures and landscape architectural characteristics of Thai temples, and (3) to analyse Thai temple's landscape architecture, and Buddhist-integrated learning and well-being promotion. This qualitative research comprised three methods: (1) literature review and analysis, (2) non-participatory observation and interviews, and (3) a focus group. Collecting and analysing data, the researcher used an analytical framework of three types of space i.e (1) physical space, (2) social space, and (3) spiritual or wisdom space. Findings showed that, temples in the Buddha's time were developed on the basis of the principles of suitability (*sappāya*) and joyful (*ramaniya*), both of which are reflected in the term, "*ārāma*." Two goals are emphasized, namely, (1) to be a place of renunciation [*pahānārāma*] and (2) to be a place of kusala cultivation. [*bhāvanārāma*]. The landscape architectural characteristics of Thai temples in the past and present are influenced by three main concepts: (1) cosmology and Tribhumi, (2) the principle of *sappāya* and (3) a combination of cosmology, Tribhumi and the principle of *sappāya*, including local wisdom. The five studied cases provided spaces based on their resources and suitability. Regarding the promotion of well-being, all of the five temples provided spaces that mutually supported physical, social and spiritual (or wisdom) well-being. It is recommended that Thai temples' landscape development should first focus on the physical aspect. An important thing is to emphasize cooperation with communities or people to meet real needs. However, all should share the same goal. That is, temples should be peaceful and pleasant places of dhamma, which is the goal of temple construction.

Keywords: Thai temples' landscape architecture, learning, Buddhist-integrated promotion of well-being

๑. บทนำ

วัด คือพุทธศาสนสถานที่สำคัญ และเป็นที่พักอาศัยสำหรับนักบวชในพระพุทธศาสนาโดยมีเสนาสนะจำเป็น เช่น กุฏิ วิหาร รวมถึงเครื่องใช้ต่าง ๆ อาทิ โต๊ะ เก้าอี้ หรือแม้โคนไม้^๒ แต่ตามประวัติพุทธศาสนา วัดมีพัฒนาการมาจากการเป็นสวนป่ามาก่อน ยังไม่มีสิ่งปลูกสร้างใด ๆ เช่น ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ที่เป็นสถานที่ที่พระพุทธองค์ทรงจำพรรษาแรก และเป็นพื้นที่แรกที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมโปรดปัญจวัคคีย์^๓ แม้ในพรรษาที่สองพระองค์ก็ทรงจำพรรษาในป่า “เวฬุวัน” หรือสวนไผ่ของพระเจ้าพิมพิสารที่ทรงยกให้เป็นสังฆิกาวาสแห่งแรกในพระพุทธศาสนา^๔ อาจถือได้ว่าเป็นการจัดหาแหล่งทางภูมิสถาปัตยกรรมวัดแบบเรียบง่ายที่สุด

ตามพระทัศนะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ^๕ วัด มี

^๒พระเทพเวที, (ประยูรย์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพฯ : มหาลจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๓๔๙.

^๓ญาณโทยปกรณ์, (งานสมโภชพระอารามหลวง ครบ ๒๐๕ ปี และ งานสมโภชสุพรรณบัฏ สมเด็จพระพุทธมาจารย์ อุปเสณมหาเถระ ๒,๓ มีนาคม ๒๕๓๔), หน้า ๔๒.

^๔วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๓/๕๕.

^๕ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. มุลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ ขุนเกื้อกิจสาร และนางบุญเกิด อุตระวิเชียร ณ เมรุวัดอภัย

คติหรือที่มาจากกรณีที่ผู้มีคุณธรรมในศาสนาได้มรณภาพ ซึ่งเมื่อเผาศพแล้วจะเก็บอัฐิธาตุบรรจุไว้ในสถูป และคติจากคราวถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ เมื่อกษัตริย์และมหาพราหมณ์จากเมืองต่างๆ ได้ขอแบ่งพระบรมสารีริกธาตุสำหรับไปบรรจุไว้ในพระสถูปในเมืองของตน ดังนั้นจึงถือเป็นจุดตั้งต้นของการมีวัดหรืออาราม นอกจากมูลเหตุการสร้างวัดที่กล่าวอ้างมาแล้ว การสร้างวัดตามคติโบราณยังสัมพันธ์กับคตินี้ว่าด้วยโลกและจักรวาล อีกทั้งยังได้เชื่อมโยงกับหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาเช่น พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างเสาอโศกเป็นสัญลักษณ์ที่บอกถึงการจัดวางพื้นที่ที่รวมเอาทิศทั้ง ๔ ไว้เพื่อชี้ให้เห็นว่าเป็นการรวม “ระบบจักรวาล” เอาไว้

ในปัจจุบันการสร้างและวางแผนผังวัดไทยไม่เพียงยึดเอาที่มาจากคติที่อยู่เบื้องหลังเท่านั้น แต่มีความพยายามทำให้วัดปรับตัวเข้ากับยุคสมัยด้วยโดยเฉพาะเมื่อมีการนำแนวคิดด้านภูมิสถาปัตยกรรมมาใช้ในประเทศไทย จึงมีการริเริ่มปรับแต่งภูมิทัศน์โดยอาศัยพื้นที่สีเขียวเป็นส่วนประกอบสำคัญ^๖ ทั้งนี้เพื่อให้วัดเป็นที่ร่มรื่นสุขสงบ โดยเฉพาะวัด

ทายาราม วันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๒), หน้า ๓-๕.

^๖สนอดกราส, เอเดรียน, สัญลักษณ์แห่งพระสถูป, พิมพ์ครั้งที่ ๒, ภัทรพร สิริกาญจน, ผู้แปล. (กรุงเทพฯ : อมรินทร์วิชาการ, ๒๕๔๑), หน้า ๘๗-๘๘.

^๗ศศิยา ศิริพานิช, ภูมิทัศน์พื้นฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า, คำนำ II-III.

ในเมืองหรือกิ่งเมือง จากรายงานวิจัยของอรศรีงามวิทยาพงศ์ และคณะ ยังได้ระบุเงื่อนไขสำคัญที่จะนำไปสู่การเป็นวัดที่พึงประสงค์ในสังคมเมืองนั้นเงื่อนไขแรกคือ “สัปปายะ” ที่จะทำให้ผู้เดินเข้าสู่วัดได้สัมผัสถึงความสงบ ร่มรื่น ความเป็นธรรมชาติจึงจะช่วยเอื้อต่อการพัฒนาบทบาทหลักของวัดได้เหมาะสม^๕ หรือตามข้อค้นพบของภคชาติ เตชะอำนวยวิทย์ ที่ระบุว่า การออกแบบวัดที่จะเอื้อให้มีความเป็นสัปปายะนั้นต้องคำนึงถึงองค์ประกอบดังต่อไปนี้ คือ ๑) ความเป็นธรรมชาติ ๒) ความสงบ สะอาด สว่าง ๓) ความงามอย่างพระ ๔) การแผ่สงเคราะห์ทางธรรม^๖

จากความเป็นมาทั้งภาคเอกสาร และรายงานวิจัย ช่วยยืนยันได้ว่าวัดมีความสำคัญทั้งต่อนักบวชในพระพุทธศาสนา และต่อพุทธศาสนิกชนหรือแม่ต่อประชาชนทั่วไป โดยเฉพาะเมื่อวัดได้กลายเป็นศูนย์รวมทางสังคมและวัฒนธรรมไปโดยปริยาย ผู้รับผิดชอบดูแลจึงต้องพยายามพัฒนาวัด หรือทำให้พื้นที่ภายในวัดเป็นประโยชน์แก่ผู้เข้ามา

^๕อรศรี งามวิทยาพงศ์ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง ปัจจัยที่เอื้อต่อการฟื้นฟูบทบาทหน้าที่การพัฒนาจิตวิญญาณของวัดในเขตเมือง,ออนไลน์, เข้าถึงเมื่อ ๒ มิ.ย. ๕๙ จาก www.arsomsilp.ac.th/th/portfolio-category/หนังสือออนไลน์, หน้า ๘๗-๘๘.

^๖ภคชาติ เตชะอำนวยวิทย์, การศึกษาการออกแบบสถาปัตยกรรมที่เอื้อให้เกิดความสัปปายะเพื่อนำไปออกแบบวัดป่าวิมุตตยาลัย,[ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ ๒ มิ.ย. ๕๙ จาก <http://architserve.kku.ac.th/wp-content/uploads/2016/02/021.pdf>

เยือน ทั้งโดยการจัดกาพื้นที่ในเขตพุทธาวาส สังฆาวาส รวมถึงที่ธรณีสงฆ์หรือพื้นที่สาธารณะในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อวัดเป็นสถานที่เกิดประโยชน์แก่ผู้อยู่และผู้ใช้ประโยชน์ ทุกฝ่ายต่างได้รับความสุขกาย สุขใจ ได้ปัญญา ผู้วิจัยจึงเห็นว่ายังมีประเด็นที่น่าสนใจศึกษาว่าวัดแบบใดที่จะตอบโจทย์สังคมดังกล่าวได้เหมาะสมต้งาม มีการจัดการพื้นที่ในลักษณะใดที่จะทำให้เกิดเรียนรู้พร้อมกับเสริมสร้างสุขภาวะทั้งแก่ผู้อยู่และผู้มาเยือน ทั้งนี้เพื่อนำเสนอต่อสังคมชาวพุทธไว้สำหรับพิจารณาต่อไป

๒. วัดอุปสงค์

๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิด โครงสร้าง และลักษณะของวัดในสมัยพุทธกาล

๒.๒ เพื่อศึกษาโครงสร้างและลักษณะทางภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทย

๒.๓ เพื่อวิเคราะห์ภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทยกับการเรียนรู้และการเสริมสร้างสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการ

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์การวิจัย ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งเน้นการวิเคราะห์เอกสารร่วมกับข้อมูลภาคสนาม ทั้งนี้ การศึกษาเอกสารได้ใช้ข้อมูลหลัก ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์สำคัญอื่นที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นฐานข้อมูลการวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยข้อที่หนึ่ง และใช้ข้อมูลชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ เอกสารประวัติศาสตร์งานวิจัย รายงานวิจัย บทความวิจัย ที่เกี่ยวข้องกับการจัดพื้นที่หรือภูมิสถาปัตยกรรมของวัด

ไทย เพื่อวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์การวิจัยข้อที่สอง ส่วนการศึกษาข้อมูลภาคสนาม ใช้การสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง และการสนทนากลุ่มย่อย เพื่อวิเคราะห์ร่วมกับข้อมูลเอกสารและหาข้อสรุปตามวัตถุประสงค์การวิจัยข้อที่สาม ซึ่งกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษาในพื้นที่ดังนี้

๓.๑ กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยเลือกตามพื้นที่ที่เจาะจง (Purposive sampling) โดยเลือกสัมภาษณ์เจ้าอาวาสหรือผู้แทนจากกรณีศึกษา ๕ แห่ง ได้แก่ ๑) วัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๒) วัดใหญ่ชัยมงคล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๓) วัดไร่ขิง จังหวัดนครปฐม ๔) วัดญาณเวศกวัน จังหวัดนครปฐม ๕) เสถียรธรรมสถาน กรุงเทพมหานคร

๓.๒ กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการสนทนากลุ่ม จำนวน ๑ กลุ่ม ประกอบด้วย ๑) พระสังฆาธิการที่มีประสบการณ์ในการจัดการดูแล อนุรักษ์วัด หรือพุทธศาสนสถาน ๒) บุคลากรที่เป็นตัวแทนชุมชนหรือเกี่ยวข้องกับ การอนุรักษ์ ดูแลวัดหรือพุทธศาสนสถาน โบราณสถาน ซึ่งได้กำหนดไว้เบื้องต้น จำนวน ๖ รูป/คน และผู้สนใจเข้าร่วมอีกส่วนหนึ่ง

๔. ผลการวิจัย

๔.๑ แนวคิด โครงสร้าง และ ลักษณะของวัดในสมัยพุทธกาล

จากการทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้องกับแนวคิด โครงสร้าง และลักษณะของวัดในสมัยพุทธกาล พบว่าวัดในพระพุทธรศาสนาแต่เดิมเป็นเพียงที่พักอาศัยแบบชั่วคราวเท่านั้น และยึดแนวคิดตามหลักสัปปายะเป็นเกณฑ์ และเมื่อศึกษาจากวัด

สำคัญในพุทธกาลจำนวน ๖ วัด ที่ใช้เป็นตัวอย่างวิเคราะห์ ได้แก่ ๑) วัดเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ ๒) วัดพระเชตุพนวัน เมืองสาวัตถี ๓) วัดบุพพาราม เมืองสาวัตถี ๔) วัดนิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์ ๕) วัดโฆสิตาราม เมืองโกสัมพี ๖) วัดอัมพปาลีวัน แคว้นวัชชี แต่ละวัดได้ย้ำเรื่องความเป็นสัปปายะมากกว่าจะยึดความใหญ่โตโอโง่งด้านสิ่งปลูกสร้าง มีเพียงบางวัดเท่านั้นที่เกิดจากเจตนาของผู้สร้างที่ต้องการให้มีพื้นที่ใช้สอยแบบกว้างใหญ่ เช่น วัดเชตุพนซึ่งสร้างโดยอนาถบิณฑิกเศรษฐี วัดบุพพารามซึ่งสร้างโดยนางวิสาขามหาอุบาสิกาและถือได้ว่าวัดนี้เป็นวัดที่มีการวางโครงสร้างเชิงสถาปัตยกรรม มีรูปแบบแผนผังอย่างชัดเจนรูปแบบเป็นปราสาท ๒ ชั้นมีห้องพักที่จัดแบ่งอย่างลงตัวและน่าจะเป็นต้นแบบของเสนาสนะประเภทอาคารที่พักแบบชั้น ๆ หรือแบ่งเป็นห้อง ๆ ภายในวัดในเวลาต่อมา

เมื่อพิจารณาพื้นที่ด้านกายภาพวัดในพุทธกาลเน้นความเป็นถินรมณีย์คือเน้นความเป็นสัปปายะ มีร่มไม้ มีสายน้ำ มีป่าเป็นส่วนประกอบที่สำคัญ แต่การที่จะทำให้พื้นที่ทางกายภาพสมบูรณ์ต้องอาศัยองค์คุณเฉพาะบุคคลผสานกันไป โดยเฉพาะองค์คุณด้านในของผู้อยู่อาศัยที่พึงมีได้แก่ เป็นผู้ที่มิศรัทธาตั้งมั่น ไม่มีปัญหาสุขภาพ มีศีลาจารวัตรดีงาม เพียรพยายามขจัดอกุศล มุ่งผลดีทุกข์ เป็นการผสานระหว่างกรรมที่สัปปายะด้านนอก และคุณสมบัติด้านในของบุคคลจึงจะทำให้พื้นที่ที่เรียกว่าสัปปายะสมบูรณ์แท้จริงส่วนการจัดพื้นที่ทางสังคมและพื้นที่ทางจิตวิญญาณนั้นเป็นเรื่องที่จำต้องเกี่ยวข้องทั้งผู้สร้าง ผู้ใช้ประโยชน์ เช่น วัดที่สร้างโดยนางอัมพปาลีสุภาพสตรีที่แม้เป็นโสเภณีก็นิสิทธิที่จะสร้าง

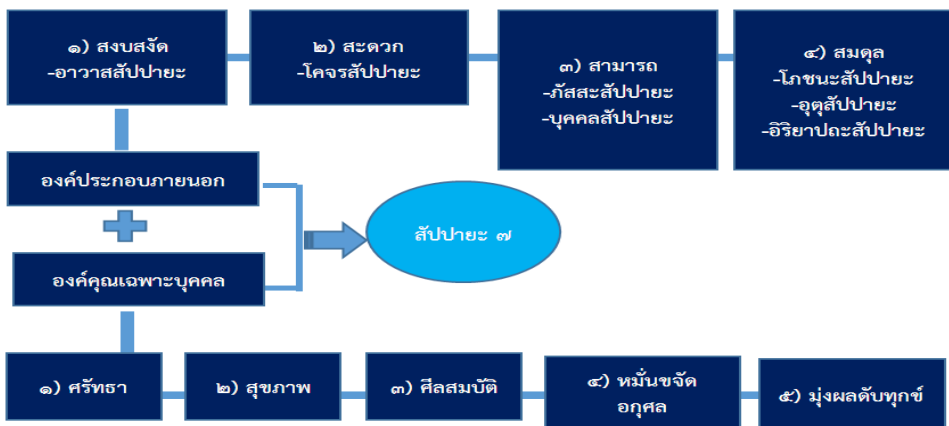
ถวายไว้ในพระพุทธศาสนา โดยมีชื่อว่าวัดอัมพาลีวัน ซึ่งนับว่าเป็นการเปิดพื้นที่สำหรับคนทุกเพศวัยโดยไม่เลือกชนชั้นวรรณะ การทำให้วัดเป็นศูนย์รวมในการพบปะสนทนาธรรม หรือฟังธรรมจากพระพุทธองค์และพระสงฆ์สาวก ซึ่งล้วนเป็นไปเพื่อส่งเสริมพัฒนาทางจิตวิญญาณหรือปัญญาด้วย เพราะในที่สุดแล้วแนวคิด โครงสร้าง หรือลักษณะของวัดต้องยึดเป้าหมายสำคัญได้แก่ การเป็นพื้นที่ลดละกิเลสหรือปหานกิเลส (ปหานาราม) และเป็นพื้นที่เพิ่มพูนกุศล (ภาวนาราม)

อย่างไรก็ตาม มีข้อควรสังเกตเพิ่มขึ้นว่าเสนาสนะนั้นหากพระสงฆ์จะดำเนินการจัดสร้างเองต้องคำนึงถึงหลักพระวินัยเรื่องขนาดที่จะสร้างเช่น กุฏิ ต้องมีขนาดและพื้นที่ตายตัว คือด้านยาวไม่เกิน ๑๒ คืบ ด้านในกว้างได้ ๗ คืบพระสุคต หรือมีขนาดยาวได้เพียง ๑๒ คืบ และด้านกว้าง ๗ คืบ ซึ่งเมื่อเทียบมาตราส่วน ๑ คืบพระสุคต เท่ากับ ๒๕ ซม. กุฏิที่ยาว ๑๒ คืบ เท่ากับ ๓ เมตร และกว้าง ๗ คืบ เท่ากับ ๑.๕ เมตร ดังนั้น การกำหนดที่พักหรือกุฏิสำหรับพระภิกษุสงฆ์จึงมีขนาดเล็กมาก แต่หากเป็นอาณานิเวศของวัด

พระพุทธองค์ ทรงอนุญาตให้มีระบบสาธารณูปโภค สิ่งอำนวยความสะดวกตามความเหมาะสม เช่น ทำท่าระบายน้ำ สร้างรั้ว กำแพงกันเป็นแนวเขต การมีอาคารหรือที่พักประกอบภายในวัด หรือทรงมีพุทธานุญาตให้ภิกษุใช้วัสดุสำหรับมูมหลังคา เป็นกระเบื้องหิน ปูนขาว หญ้า ใบไม้ โดยสรุป ลักษณะทางกายภาพของวัดในสมัยพุทธกาลนั้นต้องกับหลัก “สัปปายะ” หรือยึดเกณฑ์สัปปายะเป็นสำคัญ เน้นความร่มรื่นเป็นหลัก หรือเป็นถิ่นรมณีย์หรืออารามที่ตรงต่อจุดหมายเพื่อสละละกิเลส [เลนต์ถณจ สุขตถณจ ฉายิตฺตฺ จ วิปสสิตฺตฺ -ใช้เพื่อหลบเร้น ปลอดภัยจากอันตราย เพื่อฟังพิจารณา และเพื่อพิจารณาธรรม-ผู้วิจัย] ซึ่งมุ่งให้เกิดการปฏิบัติภายในมากกว่าเน้นที่รูปลักษณ์ภายนอก

ดังนั้น วัดในพุทธกาลตามแนวคิดตามหลักสัปปายะ ๗ โดยรวมอาจแยกเป็นองค์ประกอบภายนอก และคุณสมบัติที่เป็นส่วนเฉพาะบุคคล เรียกว่า องค์คุณเฉพาะบุคคล โดยแบ่งเป็นองค์ประกอบย่อยของแต่ละด้านจึงรวมกันเป็น “สัปปายะ” ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ ๒.๒ แสดงองค์ประกอบของสัปปายะและองค์คุณเฉพาะบุคคล

ความเป็นสัปปายะของวัดดังกล่าว มาเบื้องต้นทั้งหมดนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)^{๑๑} ได้สรุปให้เป็นข้อสังเกตง่าย ๆ เพียง ๔ ข้อ ได้แก่ ๑) **ถิ่นที่เป็นที่รมณีย์** คือ ที่ทำให้เกิดความรู้สึกสดชื่นรื่นรมย์ ชุบชูชีวิต ชื่นกายชูใจ ที่ถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นแล้วจึงมีส่วนประกอบด้านอื่นตามมา ได้แก่ ๒) **ภูมิภาคสมบัติ** คือมีทำเล พื้นที่ บริเวณ ผืนแผ่นดินที่สะอาด สดใส ไร้ขยะ ไม่รกรุงรัง เรียบร้อย ราบรื่น เดินง่าย ปลอดภัย สบายตา ควรทอดทัศนา น่าชื่นชม ๓) **คมนาคนสมบัติ** หมายถึง “ไม่ไกลเกินไป ไม่ไกลเกินไป เดินทางไปถึงได้สะดวก” และ ๔) **บุคคลสมบัติ** ได้แก่ “ปลอดภัย มีคนดี มีคนที่พึ่งพาอาศัยได้ที่จะให้ความรู้ความเข้าใจ”

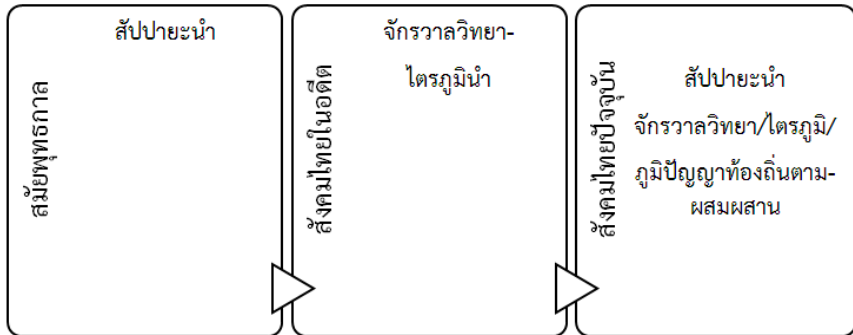
๔.๒ โครงสร้างลักษณะทางภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทย

วัดไทย ถือได้ว่าเป็นสมบัติคู่กับแผ่นดินไทย ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากพัฒนาการภายหลังพุทธกาล โดยเฉพาะจากลังกาซึ่งถือคติการสร้างเจดีย์เป็นหลักก่อนแล้วจึงมีเสนาสนะอาคารประกอบอื่น ๆ ในภายหลัง วัดในยุคแรกจึงเป็นวัดที่ได้รับอิทธิพลวัดแบบพุทธเจดีย์ และวัดแบบอนุสาวรีย์ ต่อมาจึงได้รับอิทธิพลแนวคิดจักรวาลวิทยาและไตรภูมิ รวมถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นผานไปกับการวางแผนผังวัด เช่น การยึดเจดีย์ หรือการยึดพระอุโบสถเป็นแนวแกน หรือแกนกลางที่เป็นเสมือนการ

จำลองจักรวาลมาไว้ในโลกมนุษย์โดยสมมติให้เจดีย์หรืออุโบสถเป็นสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุในระยะเวลาต่อมา แนวคิดเรื่องจักรวาลและไตรภูมิภายในวัดได้ลดทอนลงตามเหตุปัจจัย โดยเฉพาะเขตพื้นที่สำหรับการสร้างวัด ซึ่งมีข้อจำกัดต่างจากอดีต การสร้างวัดจึงพยายามสร้างเพื่อตอบสนองเชิงสังคมเพิ่มขึ้นและความพยายามหวนคืนหลักสัปปายะดังเช่นพุทธกาล แต่ยังมีสิ่งปลูกสร้างหรืออาคารประธานของวัดไว้อยู่ เช่น มีพระประธาน มีพระเจดีย์ เป็นจุดศูนย์กลางของพุทธศาสนสถาน เกิดโครงการพัฒนาวัดในหลากหลายรูปแบบขึ้น เช่น โครงการวัดสร้างสุข โครงการวัดบันดาลใจ โดยมุ่งให้วัดพัฒนาพื้นที่ หรือเพิ่มพื้นที่สีเขียวให้กับวัด

ดังนั้น หากกล่าวถึงแนวคิดโครงสร้าง และลักษณะของวัดในพุทธกาลและปัจจุบัน จึงพบว่าวัดในพุทธกาลไม่เน้นองค์ประกอบที่เป็นสิ่งปลูกสร้าง เน้นหลักสัปปายะเป็นองค์ประกอบนำ ในขณะที่วัดในปัจจุบันมีความพยายามคงไว้ซึ่งโครงสร้างแบบเดิม แต่ได้ผสมเข้ากับประโยชน์ใช้สอยอื่น ๆ ประกอบโดยอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้จรโลงชุมชนทางศาสนา อาศัยหลักภูมิสถาปัตยกรรมเข้าเสริมแต่ยังไม่ถึงกับละเลยการทำให้วัดเป็นพื้นที่สำคัญตามคติเดิม คือ ๑) เป็นพื้นที่หรือเป็นที่รมณีย์ ๒) เป็นพื้นที่ที่อาศัยของบุคคลผู้มีคุณธรรม ยึดมั่นในธรรมวินัย สามารถพิจารณาจากแผนภูมิดังต่อไปนี้

^{๑๑}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **บทนำสู่พุทธธรรม: ชีวิตงาม สังคมดี ธรรมชาติเป็นรมณีย์**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ พลิจัมม์, ๒๕๕๙), หน้า ๔-๕.

แผนภูมิที่ ๑ แสดงลักษณะนำและตามขององค์ประกอบของวัดในสมัยพุทธกาลและในสังคมาไทย

๔.๓ ภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทยกับการเรียนรู้และการเสริมสร้างสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการ

จากการวิเคราะห์เชิงพื้นที่ ได้ข้อสรุปดังนี้

๑) พื้นที่กับการเรียนรู้ เมื่อวิเคราะห์ความรู้จากการลงพื้นที่ จะพบว่าแต่ละพื้นที่มีลักษณะส่งเสริมการเรียนรู้ไปตามการบริหารจัดการ และมีการเรียนรู้ที่แตกต่างกันไป วัดที่มี *ปูมทางประวัติศาสตร์* หรือมีทุนทางกายภาพ เช่น วัดภูเขาทอง วัดใหญ่ชัยมงคล จ. พระนครศรีอยุธยา ทำให้เกิดการเรียนรู้หรือส่งเสริมให้เกิดการตระหนักรู้ทางประวัติศาสตร์สำนึกในวีรกรรมของอดีตพระมหากษัตริย์ไทย เป็นศูนย์รวมการเรียนรู้ผ่าน *กิจกรรมทางสังคม* เป็นแหล่ง *ฟื้นฟูวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น* ในขณะที่วัดซึ่งมีพระพุทธรูปปฏิมาที่สำคัญและศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ วัดไร่ขิง จ. นครปฐม เป็นวัดที่ให้ที่พึ่งทางใจและขยายไปสู่การเรียนรู้ด้านอื่น ๆ เช่น โรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัยสงฆ์ พร้อมกับการเป็นศูนย์รวมและฟื้นฟูวัฒนธรรม

ประเพณีของชุมชนในอีกทางหนึ่ง จึงถือได้ว่าเป็นวัดที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้ผ่าน *ปุชนิยวัตถุ และกิจกรรมทางสังคม* ส่วนวัดญาณเวศกวัน จ. นครปฐม แม้จะเป็นวัดที่มีพื้นที่จำกัดกว่าทุกแห่งที่ศึกษา แต่กลับเป็นวัดที่สามารถให้ประโยชน์ได้อย่างคุ้มค่า ทั้งนี้โดยผ่านบุคลากรของวัดเป็นหลักสำคัญ แม้ทางวัดจะไม่ได้เน้นการเรียนรู้เชิงระบบ หรือการศึกษาปริยัติธรรมแผนกธรรม บาลี แต่ทางวัดให้การเรียนรู้ทางปัญญาในทุกกิจกรรม ตั้งแต่การฉันภัตตาหารเช้า-เพล ที่มีการบรรยายธรรมตามคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา และกิจกรรมอบรม บรรยายอื่น ๆ จึงถือได้ว่าเป็นพื้นที่ส่งเสริมการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนาโดยมี *บุคลากรพระสงฆ์ผู้นำ* ของวัดเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ได้อย่างเด่นชัด สำหรับกรณีศึกษาสุดท้ายในงานวิจัยนี้คือ เสถียรธรรมสถาน เป็นพุทธศาสนสถานที่มีความโดดเด่นเชิงภูมิทัศน์สิ่งแวดล้อม เน้นย้ำการเรียนรู้ผ่าน *กิจกรรมทางสังคม* โดยมีผู้นำที่เป็นสตรีที่สร้าง *ศักยภาพและเกิดเครือข่าย* ความร่วมมืออย่างกว้างขวาง ทำให้เป็นพื้นที่แห่งการ

เรียนรู้ชีวิตและชุมชน ดังนั้น พื้นที่กับการเรียนรู้ในที่นี้จะเกิดขึ้นได้ก็โดยอาศัยการทำงานและประสานกันเชิงบูรณาการ คือต่างเติมเต็มกันและกัน ในขณะที่วัดมีทุนด้านใดด้านหนึ่งก็ต้องอาศัยการทำให้งิจกรรมเกิดขึ้นด้วย เช่น วัดที่มีปุมทางประวัติศาสตร์ ต้องอาศัยการจัด

กิจกรรมที่ร่วมมือกันทั้งวัด รัฐ และชุมชน จึงจะทำให้เกิดการเรียนรู้ การตระหนักรู้ ดังนั้น พื้นที่ที่จะหนุนให้เกิดการเรียนรู้จึงต้องอาศัยทั้งทุนเดิม หน่วยงาน องค์กร บุคลากร ประเพณี วัฒนธรรม ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ ๒ แสดงลักษณะกิจกรรมในพื้นที่ส่งเสริมการเรียนรู้เชิงพุทธบูรณาการ

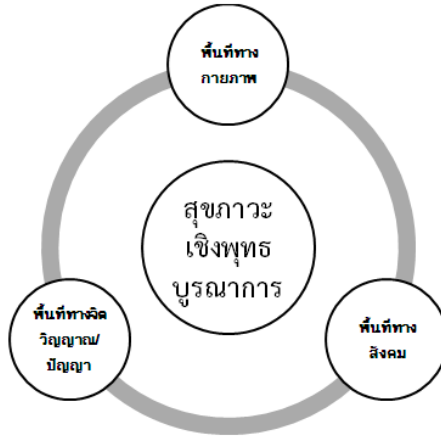
๒) พื้นที่กับการเสริมสร้างสุขภาวะ พุทธสถานกรณีศึกษาทั้ง ๕ แห่ง ได้สะท้อนวิธีหรือการเสริมสร้างสุขภาวะกายและใจ โดยอาศัยกิจกรรมและเทศกาลต่าง ๆ เป็นองค์ประกอบสำคัญ เช่น วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา วันสำคัญตามปฏิทิน (วันพ่อแห่งชาติ วันแม่แห่งชาติ) หรือวันสำคัญตามประเพณีซึ่งเมื่อวัดหรือพุทธสถานได้จัดพื้นที่ทางกายภาพ และพื้นที่ทางสังคมสมดุลแล้ว พื้นที่ดังกล่าวจะเสริมสร้างจิตวิญญาณหรือ

ปัญญาตามมาข้อสังเกตที่สำคัญคือต้องมี “บุคลากร” ที่มีศักยภาพ มีความรู้ความสามารถ มีความพร้อม มีปฏิปทาน่าเลื่อมใส มีความเสียสละ และควรพัฒนาวัดเป็นพื้นที่เชิงบูรณาการหรือแบบเติมเต็มกันและกัน การมีบุคลากรหรือพระสงฆ์ผู้นำ จะทำให้ผู้เข้าไปเยือนได้รับความรู้ ความเข้าใจถึงสาระของชีวิต เข้าใจที่จะอยู่ร่วมกับสังคัม ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม รวมถึงมีจิตใจโน้มน้อมเข้าสู่ธรรม พุทธสถานที่ดีจัดการได้ดีโดยมีพระสงฆ์ผู้นำเป็น

หลักได้แก่วัดญาณเวศกวัน จนทรปฐม เสถียรธรรมสถาน กรุงเทพมหานคร ส่วนกรณีศึกษาอีก ๓ แห่งนั้นได้อาศัยกิจกรรมเป็นฐาน

เสริมสร้างสุขภาวะทางจิตวิญญาณหรือปัญญาทำงานแบบยึดโยงกันไปดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ ๓ แสดงพื้นที่เสริมสร้างสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการแบบประสานเนื่องหนุน

๕. สรุปพื้นที่กับการเสริมสร้างการเรียนรู้และสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการ

เมื่อวิเคราะห์เชิงพื้นที่ จะพบว่า แต่กรณีศึกษานั้นมีการใช้พื้นที่ในลักษณะนำ และหนุนหรือตามแตกต่างกันไป หากเป็นกรณีศึกษาที่มี *ปุมทางประวัติศาสตร์* เกี่ยวข้อง การเรียนรู้จะอาศัยทุนทางประวัติศาสตร์เป็นลักษณะนำหรือผ่านทุนทางสังคมและวัฒนธรรม กรณีศึกษาที่มี *ทุนวัฒนธรรม* ที่สำคัญ เช่น มีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ มีอนุสาวรีย์อดีตพระมหากษัตริย์ วัดนั้น ๆ จะได้พึ่งบุญบารมีและขยายพื้นที่ไปสู่การสร้างประโยชน์แก่สังคมในลักษณะอื่น ๆ เช่น มีโรงพยาบาล วิทยาลัย โรงเรียน ซึ่งนับว่าเป็นการเรียนรู้ผ่านชุมชนียวัดและกิจกรรมเชิงสังคม กรณีศึกษาที่มี *ทุนทางบุคลากร* ที่เป็นปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา มีบุคลากรเป็นต้นทุน วัดนั้นจะส่งเสริมการเรียนรู้

ผ่านบุคลากรเป็นสำคัญ หากเป็นกรณีศึกษาที่มี *ผู้นำเป็นสตรี* การส่งเสริมการเรียนรู้จะมีลักษณะพึ่งพาศักยภาพของตนเองและสามารถอาศัยโครงข่ายอื่น ๆ เป็นการส่งเสริมการเรียนรู้ โดยที่การเรียนรู้เหล่านั้นได้ยกระดับไปสู่การเสริมสร้างจิตวิญญาณหรือปัญญาไปด้วยทั้งโดยตรงและโดยอ้อม กรณีศึกษาที่มี *ทุนทางกายภาพ* ดีเท่ากับได้ทำให้เกิดความเป็นสัปปายะ และเมื่อผู้อยู่อาศัยมีองค์คุณด้านในเท่ากับได้เสริมสร้างสุขภาวะทางจิตวิญญาณหรือปัญญาผ่านปฏิบัติ สีลาจารวัตร การเทศนา การบรรยายธรรมของบุคลากรหรือผู้นำสงฆ์

จากผลวิจัยที่ได้จากการทบทวนเอกสาร การศึกษาภาคสนามสอดคล้องกับ

ข้อสรุปที่ได้จากการสัมมนาวิจัย^{๑๑} ได้ชี้ว่าพื้นที่ทั้ง ๓ ลักษณะจะบรรลุเป้าหมายดังกล่าวได้ ผู้รับผิดชอบควรคำนึงถึงความสุขทางกายและสุขทางใจที่ต้องได้รับการพัฒนาไปตามเหตุปัจจัย วัดที่จะสร้างและสื่อต้องมีจุดศูนย์กลางที่เรียกว่า “คุณธรรม” จึงจะไปถึงทั้งเรื่องการเรียนรู้และสุขภาวะได้ ในกระบวนการสร้างวัด จึงต้องสร้างตัวบุคคลควบคู่กันไป ได้แก่ ๑) คนสร้างต้องมีคุณธรรม ๒) ผู้ออกแบบต้องมีคุณธรรม ๓) คนงานต้องมีคุณธรรม ไม่ใช่มาแล้วก็ไปสร้าง ๔) ชุมชนโดยรอบต้องจับมือสมานฉันท์มีความร่วมมือร่วมใจ การจัดภูมิสถาปัตยกรรมวัดที่ต้องคำนึงอีกอย่างได้แก่ การทำให้วัดเป็นทัศนทานุตตริยะ กระตุ้นไปในทางกุศลและสร้างสัมมาทิฐิ หรือนำไปสู่การเข้าถึงความดีสำคัญอันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ หลุดพ้นเป็นอิสระถาวร ภูมิสถาปัตยกรรมวัดจึงจะนำไปสู่การเรียนรู้และเสริมสร้างสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการได้

๖. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะที่ได้จากการวิจัยทั้งจากผลการวิจัยและข้อเสนอแนะจากการสัมมนาวิจัย มีดังนี้

๑) แนวทางการพัฒนาพื้นที่ทางกายภาพเพื่อการเรียนรู้และเสริมสร้างสุขภาวะ

ในเชิงกายภาพ ควรคงความเป็นพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ แต่ควรปรับภูมิทัศน์

^{๑๑}สรุปผลจากการสัมมนาวิจัย “ภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทยกับการเรียนรู้และการเสริมสร้างสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการ”, วันอาทิตย์ ที่ ๒๒ ม.ค.๖๐ เวลา ๐๙.๐๐-๑๑.๐๐ น. ณ ห้องประชุมวัดสุทธิวราราม กรุงเทพฯ.

เพิ่มพื้นที่สีเขียว หรือผลิตพื้นที่สีเขียวในพื้นที่ว่าง (Green Productivity: GP) ปรับพื้นที่ให้ปลอดภัยอย่างเข้มงวด เช่น พื้นที่ห้ามสูบบุหรี่รักษาความสะอาดของพื้นที่ให้ถูกสุขลักษณะ จัดเก็บ คัด-แยก-ทิ้งขยะอย่างเป็นระบบและเรียบร้อย

๑) แนวทางการพัฒนาพื้นที่ทางสังคมเพื่อการเรียนรู้และเสริมสร้างสุขภาวะ

พุทธสถานแต่ละแห่ง ควรมีการจัดกิจกรรมในพื้นที่อย่างเหมาะสม เพื่อสนับสนุนกิจกรรมทางธรรม เช่น กิจกรรมทางศิลป สมาธิ ปัญญาการจัดพื้นที่เอื้อประโยชน์แก่ชุมชน หน่วยงาน สถาบัน อย่างเป็นทางการ อย่างไม่เป็นกัลยาณมิตรการสร้างโครงการ กิจกรรมเพื่อชุมชน ประชาชน เพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้และเสริมสร้างสุขภาวะชุมชนมีกิจกรรมที่ใช้ธรรมชาติสิ่งแวดล้อมเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้และเสริมสร้างสุขภาวะการจัดพื้นที่ให้มีความปลอดภัย กำหนดสัดส่วนพื้นที่ใช้ประโยชน์อย่างชัดเจน

๑) แนวทางการพัฒนาพื้นที่ทางจิตวิญญาณหรือปัญญาเพื่อการเรียนรู้และเสริมสร้างสุขภาวะ

พื้นที่ทางจิตวิญญาณหรือปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นเป้าหมายหลัก แม้ว่าวัดจะตอบโจทย์เชิงสังคมวัฒนธรรม แต่ต้องไม่ละเลยพื้นที่ที่จะเพิ่มปัญญา การจัดพื้นที่เป็นสัดส่วนสำหรับการศึกษาด้านปริยัติ ปฏิบัติ สมถภาวนา วิปัสสนาภาวนา เพิ่มพื้นที่ที่สงบวิเวกให้มากขึ้น โดยมีองค์ประกอบ เช่น พระพุทธรูป อนุสาวรีย์วัดฤๅที่เนื่องกับพระพุทธศาสนา ที่สำคัญคือการเตรียมความพร้อมด้านบุคลากร ผู้นำทางจิตวิญญาณหรือปัญญาอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ ข้อเสนอแนะจากผู้ทรงคุณวุฒิยังเสนอว่าในการพัฒนาวัดจะต้องคำนึงและครอบคลุม

องค์ประกอบศาสนา ใน ๔ ด้านเป็นสำคัญ ได้แก่ ๑) ศาสนบุคคล ๒) ศาสนธรรม ๓) ศาสนวัตถุสถาน ๔) ศาสนพิธี เพื่อนำไปสู่การเป็นสถานที่ควรศึกษาที่จรรโลงใจไปสู่กุศลและเข้าถึงธรรม ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับ “คนดี” ตั้งแต่

ผู้สร้าง สถาปนิก ช่างก่อสร้าง-คนงาน ชุมชน จึงจะทำให้วัดแต่ละวัดเป็น “ถิ่นรมณีย์” หรือ “อาราม” ที่นำบรรยากาศในพุทธกาลมาจัดวางในปัจจุบันได้ให้เหมาะสม

บรรณานุกรม

- กองพุทธศาสนสถาน สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. การพัฒนาวัดสู่ความเป็นมาตรฐาน. ม.ป.ท.: ๒๕๕๔. (เอกสารอัดสำเนา).
- เฉลิม รัตนทัศนีย์. วิวัฒนาการศิลปะสถาปัตยกรรมไทยพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๓๙.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จเจ้า กรมพระยา. มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ ชุนเกื้อกิจสาร และนางบุญเกิด อุตรวิเชียร ณ เมรุวัดอภัยทายาราม วันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๒. ม.ป.ท. : ๒๕๐๒.
- ญาโณทโยปกรณ์. งานสมโภชพระอารามหลวง ครบ ๒๐๕ ปี และ งานสมโภชสุพรรณบัฏ สมเด็จพระพุทธมาจารย์ อุปเสณมหาเถระ ๒,๓ มีนาคม ๒๕๓๔.ม.ป.ท. : ๒๕๓๔.
- น. ณ ปากน้ำ. “ศิลปกรรมแห่งนครลำปาง”. ใน เมืองโบราณ, ๕(๔): ๕๐,๒๕๒๒.
- พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). บทนำสู่พุทธธรรม: ชีวิตงาม สังคมดี ธรรมชาติเป็นรมณีย์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลิณมม, ๒๕๕๙.
- ภคชาติ เตชะอำนวยวิทย์, การศึกษาการออกแบบสถาปัตยกรรมที่เอื้อให้เกิดความสัปปายะ เพื่อนำไปออกแบบวัดป่าวิมุตตยาลัย. [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ ๒ มิ.ย. ๕๙ จาก <http://architservice.kku.ac.th/wp-content/uploads/2016/02/021.pdf>
- มหาวิทยาลัยมหิดล. พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ เวอร์ชัน 6 : BUDSIR VI for Windows. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๐.
- รายงานสรุปการสัมมนา เรื่อง “สถาปัตยกรรมล้านนา : สภาพปัญหาและแนวทางอนุรักษ์”. วันที่ ๑-๓ เมษายน ๒๕๓๖ ณ วัดเจติยทัฬหาวรวิหาร จังหวัดเชียงใหม่. ม.ป.ท.: ม.ป.ป.
- วิกเตอร์ เคนดี้. องค์ประกอบสถาปัตยกรรมไทย. แปลโดย อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. กรุงเทพฯ : การพิมพ์ตรีสาร, ๒๕๒๑.

ศศิยา ศิริพานิช. **ภูมิทัศน์พื้นฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : บริษัท อัมรินทร์บุ๊ค เซ็นเตอร์ จำกัด.

สนอดกราส, เอเดรียน. **สัญลักษณ์แห่งพระสถูป**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. แปลโดย ภัทรพร สิริกาญจน. กรุงเทพฯ : อมรินทร์วิสาหการ, ๒๕๔๑.

สมคิด จิระทัศนกุล. **วัด : พุทธศาสนสถาปัตยกรรมไทย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔.

สรุปผลจากการสัมมนาวิจัย ภูมิสถาปัตยกรรมของวัดไทยกับการเรียนรู้และการเสริมสร้างสุขภาวะเชิงพุทธบูรณาการ. วันอาทิตย์ ที่ ๒๒ มกราคม ๒๕๖๐ เวลา ๐๙.๐๐-๑๑.๐๐ น. ณ ห้องประชุมวัดสุทธิวราราม กรุงเทพฯ.

อรศรี งามวิทยาพงศ์ และคณะ. **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง ปัจจัยที่เอื้อต่อการฟื้นฟูบทบาทหน้าที่การพัฒนจิตวิญญาณของวัดในเขตเมือง**. สนับสนุนโดยโครงการพัฒนาพื้นที่วัดให้เป็นศูนย์เรียนรู้สุขภาวะของเมือง เพื่อพลิกฟื้นสปีปายะและการเป็นศูนย์รวมจิตวิญญาณให้กับวัดทั่วประเทศ (วัดบันดาลใจ) สถาบันอาศรมศิลป์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ธันวาคม ๒๕๕๘. [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ ๒ มิ.ย. ๕๙ จาก www.arsomsilp.ac.th/th/portfolio-category/หนังสือออนไลน์

